

bagaje metodológico es lo suficientemente amplio como para que esta experiencia se aplique a otros estudios paisajísticos en otros ámbitos territoriales. Pero, sin duda alguna, el paso más importante debe ser que todas estas experiencias se incorporen de manera expresa y específica a los instrumentos de planificación territorial y urbanística de ámbito regional y municipal, y, lo más importante, que cualquier acción de salvaguarda de los paisajes del agua emanada del ámbito de la ordenación del territorio y el urbanismo se coor-

dine con las acciones de protección que a otras escalas puedan plantearse desde ámbitos como el patrimonio histórico, la conservación de la naturaleza, las políticas urbanísticas y agrarias y —como no— desde la misma política de aguas.

Anna Ribas Palom
 Universitat de Girona
 Departament de Geografia
 anna.ribas@udg.edu

MORAES, Antonio Carlos Robert (2009)
Geografia histórica do Brasil: Cinco ensaios, uma proposta e uma crítica
 São Paulo (Brasil): Annablume Editora
 Col·lecció Geografias e Adjacências, 150 p.
 ISBN: 978-85-391-0007-1

Antonio Carlos Robert Moraes és un dels bons geògrafs brasilers que hi ha actualment. És docent al Departament de Geografia de la Universitat de São Paulo i, des de 1977, és autor de més de 15 llibres (alguns amb més de 10 edicions), 25 capítols de llibre, 25 articles de revistes i més de 35 articles de divulgació. També ha estat director d'una vintena de tesis de màster i d'una quinzena de tesis de doctorat. Els seus temes de recerca estan relacionats principalment amb la geografia històrica i la història de la geografia, i mitjançant aquestes arriba a la gestió i al planejament territorial.

Un dels darrers textos que ha escrit és el llibre que aquí es presenta i que constitueix un recull de materials diversos de geografia històrica del Brasil que estan publicats en revistes científiques o que han tingut una difusió escassa per estar presentats en congressos i en reunions científiques. Malgrat aquest origen heterogeni i dispers (en temps i espai), el llibre té una lògica interna molt ben construïda: sembla que l'autor tenia al cap el que volia fer i ho

ha anat realitzant a mesura que en tenia l'oportunitat.

El primer capítol té un títol, «Occidentalismo e História da Geografia Brasileira», que potser és confús, ja que, personalment, amb un títol així esperava trobar una llista d'idees, d'autors i de textos científics sobre com ha anat canviant la manera de fer geografia històrica al Brasil. Però no, el primer capítol és molt millor que una clàssica història del pensament geogràfic: és tota una delaració d'intencions, ja que, a partir dels conceptes *sobirania, territori i identitat nacional*, l'autor explica com, des de la geografia crítica postcolonial, es pot estudiar la formació d'una part de la superfície terrestre que acabarà sent Brasil, un territori que forma part de la perifèria del sistema capitalista global actual. A partir d'autors canònics del pensament crític i postcolonial internacional (Benedict Anderson, Gopal Balakrishnan, Marcelo Escobar, Eric Hobsbawm, Walter Mignolo, Edward Said, Sudipta Sen, Inmanuel Wallerstein, etc.), com també de treballs d'autors i autores de l'Amèrica Llatina no tan difosos en les lectures habi-

tuals (João Rodrigues Barroso, Enrique Dussel, Edgardo Lander, etc.), l'anàlisi que fa Moraes de la geohistòria del Brasil des de la perspectiva dels estudis culturals dels grups socials «subalterns» és apassionant, ja que crea un marc teòric per fer l'anàlisi empírica.

En el segon capítol, titulat «Geopolítica da instalação portuguesa no Brasil», Moraes explica el procés de colonització del que després serà el Brasil per part dels portuguesos durant els segles XVI, XVII i XVIII. La feblesa demogràfica de Portugal dificulta ocupar Brasil alhora que la costa africana i, no cal dir, l'Índia. Però la lògica imperial, segons Moraes, suposa que com més territori es tingui, millor, i si no se sap per quina raó, segur que en el futur se'n podrà obtenir quelcom. La idea fonamental (p. 41) és que el mòbil de la instal·lació portuguesa és geopolític: evitar que uns altres es quedin amb Brasil. Moraes explica sintèticament el sistema de capitànies que serveix per instal·lar-hi els portuguesos: són zones territorials paral·leles que tenen el nucli principal a la costa; aquests nuclis desenvolupen una agricultura a les zones properes (sobretot la canya de sucre) que necessita mà d'obra, la qual s'obté essencialment de la població indígena, que és sotmesa a un procés deliberat de desorganització tribal. Per aconseguir aquesta població indígena, com també uns altres béns puntuals (especialment or, plata i pedres precioses), s'efectuen moviments exploratoris autoritzats per la monarquia portuguesa. Durant aquest llarg període de tres-cents anys, hi ha diverses etapes que Moraes diferencia geohistòricament tot utilitzant la bibliografia brasilienya elaborada entre 1960 i 1990.

L'època de la independència del Brasil s'analiza en el capítol 3 («Território, região e formação colonial. Apontamentos em torno da Geografia Histórica da Independência Brasileira»). En aquest capítol, hi ha una reflexió teòrica molt important (especialment a l'inici, p. 59-65): Moraes entén la geografia his-

tòrica com la reconstitució del procés de formació dels territoris actuals que formen el Brasil, cosa que suposa una òptica de geohistòria nacional amb una forta perspectiva crítica. I per territori, en el cas de Brasil, Moraes entén que és l'àmbit espacial d'un poder estatal. Per Moraes, l'anàlisi geogràfica ha d'utilitzar el present com la referència que permet reconstruir el procés geohistòric dels territoris, perquè qui investiga aquest procés ja sap com acaba: en l'actualitat. La part empírica d'aquest capítol 3 parteix d'una idea que pot semblar òbvia: a Amèrica, els territoris nacionals es formen a partir de territoris colonials, i aquests, sovint, es van construir sobre formacions territorials indígenes. En aquestes societats de formació colonial, la dimensió espacial de la vida social és essencial: la colonització és un procés d'expansió territorial marcat per l'exploració, la conquesta i el domini de terres noves i, en el cas de l'expansió europea, és el moviment que serveix per construir l'economia i el món capitalista.

La discussió que hi ha al voltant dels conceptes *territori*, *regió*, *espais econòmics* i *procés de colonització* és molt rica, i permet arribar a la segona part del capítol 3, on Moraes explica l'estructura territorial del Brasil en el període de la independència. Quan es proclama l'imperi del Brasil el 1822, amb Pere I (fill del rei portuguès Joan VI) com a emperador, l'Estat brasiler és un territori colonial com una àrea de sobirania només formal d'una metròpoli llunyana (Portugal). Però també és un territori utilitzat en forma d'arxipèlag: regions de plantacions, xarxes urbanes i ciutats creades per la mineria, àrees de ramaderia extensiva, nuclis de colonització relacionats amb alguna mercaderia puntual, enclavaments a les àrees de frontera (missions, campaments militars) i àmplies zones de domini formal no incorporades pel procés colonitzador. Amb tot això, l'acció política estatal haurà de construir la identitat, la nació i la nacionalitat brasileres.

El tema del capítol 4 («Introdução à afirmação da territorialidade estatal no Brasil») és el procés d’afirmació de les sobiranies existents com a expressió de la consolidació dels diferents estats que conformen el Brasil. Es tracta d’un text de geopolítica històrica molt interessant, ja que recull un dels temes clàssics d’aquesta subdisciplina: l’estudi històric dels processos de formació dels territoris estatals a partir de les capitànies colonials. S’hi analitzen les identitats polítiques i els interessos econòmics, des de les seves espacialitats i interarticulacions, per tal de delimitar les fronteres dels estats federals del Brasil, així com el control futur de les terres que no estaven sota el control formal del govern colonial ni del nou govern brasiler.

El capítol 5 tracta d’un dels topònims geogràfics brasilers més sorprenents: el *sertão*. Amb el títol «O sertão: um “outro” geográfico», Moraes explica què s’hauria d’entendre per tal topònim. I per fer-ho, comença per explicar tot el que no és: no és un hàbitat, un ambient, una regió ni un territori. El *sertão* no és un lloc, sinó una ideologia geogràfica, a saber, un discurs valoratiu referent a l’espai que qualifica els llocs segons la mentalitat dominant i els interessos vigents (p. 89). El *sertão* és concebut com un espai per a l’expansió i, com a tal, la seva localització precisa va canviant alhora que el territori que tenia aquest topònim es va incorporant a l’estructura econòmica i de poder formal. El *sertão* són aquelles porcions de terra que no estaven sota control i que acaben sent apropiades pel sistema dominant. De fet, el *sertão* és una figura en l’imaginari de la conquesta territorial brasilera (p. 97).

Si els cinc capítols primers són els cinc assaigs, el capítol 6 («A construção do território no Brasil. História, planejamento e infra-estrutura») és la proposta. Recuperant algunes idees expressades en els capítols anteriors, com també en molts dels seus llibres (la majoria de la bibliografia d’aquest capítol són autoci-

tacions), Moraes proposa un programa de recerca geogràfica per pensar Brasil: a les pàgines 135-138, hi escriu que cal caracteritzar els àmbits naturals existents, els espais construïts, els espais de generació de valor econòmic a partir de la producció de béns, la logística de les infraestructures i de les necessitats energètiques. Per fer tot això, es necessita conèixer els processos geohistòrics que han portat a la situació actual. Per aquesta raó, Moraes fa una descripció geogràfica del Brasil a partir dels postulats de la nova geografia regional.

El darrer capítol és la crítica. Amb el títol de «Na trilha o purgatório. Política e modernidade na Geografia Brasileira Contemporânea», Moraes fa una crítica brillant del món científic brasiler, que té els mateixos defectes que el català, l’espanyol, el de l’Espai Europeu d’Educació Superior i el de l’anglosaxó: el fet de valorar només la recerca que es publica en anglès i en revistes suposadament internacionals fa que la plenitud del capitalisme impliqui que les persones colonitzades que vivim a la perifèria adoptem amb un mimetisme total la manera d’explicar el món que té el centre. Però Moraes reclama que nosaltres, les persones que vivim a la perifèria, no estem fora de la història, i justament perquè ens trobem a la perifèria podem fer una recerca geogràfica interessant, útil i crítica. Aquest darrer capítol hauria de ser de lectura obligatòria per moltes de les persones que formen part de les diverses comissions d’avaluació universitària.

Malgrat que el llibre té alguns aspectes formals millorables, cal llegir amb atenció aquest més que excel·lent conjunt de textos d’Antonio Carlos Robert Moraes.

Enric Mendizàbal Riera

Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
enric.mendizabal@uab.cat

